

Londoni vallásos élet s felekezetek.

„A valódi keresztény állam nem egyéb, mint az igazság s szabadság isteni eszméjének a nép érzetében élő valósitása. E valósitást ama törzs (angolszász-britt) oly szembetünően s túlyomó erővel eszközölte, hogy ma az emberiség nagy versenyfutásában e törzs elsőbbségét feltétlenül el nem ismerni nevetséges lenne“. Így nyilatkozik az angolok vallásos életéről a nagy államférfi, történetbuvár s theologus Br. Bunsen, és az ő szavai kétségbe nem vonhatók. Nehány hét e nép között, az eszme megtestesülésének számtalan meggyőző jeleit mutatja. Egy vasárnap Anglia valamelyik városában, s még inkább a világ e metropolisában, Londonban, az adásvevés e leirhatlan fészkében, nem remélt bizonyosságot nyujt arról, hogy a tömeg, mely hat napon át a mindennapi élet tevékenység-harczát vivja, a keresztény szombatot a megemlékezés meglepően mély tiszteletében részesíti. E nap reggelén egy sajtáságos ünnepélyesség mély némasággal vegyülten terül el a város felett, éles ellentétül a hat nap zajának s mintegy a puritanismus jelképe gyanánt, melylyel a meghonosodott londoni köd találóa öszhangzik. Az idegent, ki e reggelen véletlenül a gyönyörű parkok egyikébe jutott, $\frac{1}{2}$ 11 óra körül a harangoknak e sürített légen át oly kényelmesen áthatoló zúgása figyelmezteti, hogy a több mint 1000-re menő kisebb-nagyobb templomok ajtai tárva vannak a 3 milliót meghaladó nép nagy részének befogadására. Nem sokára az utcákon élénk mozgás támad s a nép felsőbb és közép osztálya, csinnal öltözötten — melyben azonban a continensi vasárnapi látzat nem nagy szerepet játszik — énekes s imakönyvvel kezében a szent helyekre siet.

Lássuk künn mi történi.

Az utcák ujra csendesek. Csak a munkás osztály képviselői láthatók itt-ott az utcasarkokon, kik az ugynevezett „közházak-

ből *) (szeszes ital áruló helyek) két órai időre kizáratva, léha ötleteiken nevetve mulatják magokat; majd a piaczosabb helyekre huzódnak, a hová épp most érkezett két vagy három egyén a közép osztályból, néhány gyermek kíséretében, kik egy rövidke padot helyeznek a piac közepére, kar gyanánt szolgáló függönyét a még csak remélhető hallgatóság felé fordítva. Az isteni tisztelet rövid előzményei után embereink — az u. n. „szabad ég alatt szónoklók“ — egyike pad-szószekéről hatalmas beszédet intéz a lassanként oda sereglett atyafiakhoz. Hamar észreveszszük, hogy szónokunk a „mértékletesség-társulat“ tagja. Beszél az ivás s részegség ellen, rajzolja annak káros hatását a test- és agyrendszerben. Beszéde nyers, darabos, hatása nem nagy. A legelfajultabb ember is érzi s tudja, hogy önromlása felé siet; szüntelen csak a „bűnöst“ kiáltani fejére s faragott dictiókkal ledorongolni, nem ér semmit. Ily népbe positiv erő öntendő; keblében az eltemetett erkölcsi érzés, lelkében a homályborította igazság fedendő fel, nem nyomorultságának keserü, de Istennel való viszonyának gyógyító emlék-behozása által.

Egy más városrészbe jutva, a vaspálya alatt egy öreg urat találunk, prédikálva az „Uj Ilyés bizonyosságát“, a zsidókat egybegyűjteni, sőt a keresztényeket is zsidókká tenni akarva. Torokszakadtából kiábál, mintha tüzes szekeren ragadtatnék. A jó öreg soha sem hódítandja meg a világot; az igazaág rendesen torkában marad, s a hatás, méltó rendeltetése helyén — a levegőben — oszlik szét.

A másik oldalon egy közép életkorú barátunk nyomtatványokat szór szét hallgatósága feje felett, melyeknek tartalmát, mint mondja, a pápától le az atheistáig mindenki aláírhatná. Erről nem állok jót. Azután a föld forgásának magyarázatába ereszkedve, említi, hogy a papság hazud, mikor fenn levő mennyországról s föld alatti pokolról prédikál, minthogy a mi nekünk pokol, az az amerikaiainak mennyország s megfordítva; erre a gyülekezet egy kételkedő Tamással „nem igazzal“ protestál s kérdést kockáztat, megfejtethetlenségé felőli reményének előlegezett érzetében diadallal mosolyog-

*) Londonban vasárnapokon csak a templomok, ital s dohány áruló helyek (ez utóbbiak, az isteni tiszteleti órákat kivéve) vannak nyitva. Csak a napokban, f. év május 19-én történt, hogy az országgyűlés egy képviselőnek azt az indítványát, hogy vasárnapokon a múzeumok, könyv- s képtárak stb. a nép számára megnyitassanak, 271 szóval 68 ellen, elejtette.

va. Szónokunk, hihetőleg, hogy szakadozott beszéde fonalát emlékéből ki ne ejtse, a feleletet a hallgatóság egy-két buzgóbb tagjára bizza; a kifejtett vitatkozás eredménye a végén is az, hogy a Galilei korából fenmaradt atyánkfia, valószínűleg, hogy a vélemény-nem-változtatás elvének erős kifejezést adjon, kijelenti, hogy inkább hisz saját szemének, mint a világ minden astronomiájának. Boldogítsa hite.

A harmadik oldalon szónok megjegyzésére: hogy a keresztre feszített isten s a szent szűz méhébe alászállt szt. lélek stb. stb. tanok nem egyebek mint istenkáromló s lealjasító hazugságok, a gyülekezet tetszését élénk felkiáltásokban, tapsokban, nevetésben nyilvánítja. Ebben csak az a fájdalmas, hogy számtalan oly tanokhoz, melyeket a „sensus communis“ legalsóbb osztálya csak nevetéssel s a legfelsőbb csak szánakozással fogadhat, a megvakított többség szorosán ragaszkodik.

A negyedik oldalon egy jól szervezett ker. társulat kiküldöttjeit látjuk; előre kiosztott programm szerint valóban remek beszédet tartanak a ker. vallás és theismus védelmére, e kettőnek lényegileg ugyanazonságát hirdetve.

Ezek végződésekor egy, nők-, férfiak- s gyermekekből álló éneklő társaság érkezik a helyre, gyönyörű harmóniában hangoztatva: „Megyünk, vándorlunk fényes paizs-sisakkal; istenért munkálni s a jogért harcolni elvünk“ stb.

Az utcai nép-prédikátorok száma Londonban napról napra szaporodik. Hogy az eredmény általában véve jó és hasznos, az tagadhatatlan. Mielőtt az utcákat ide hagyva, a templomokba térnénk, néhány általános megjegyzést tenni, czélszerűnek látom.

Az indo-európai nagy nép- és nyelvcsalád két főbb — kelta és teutoni — ágának vallás tekintetében sajátságos megkülönböztető jegyei vannak. A vallás benső alap- s fejlesztő elemeinek működése e két fajban nagyon különböző. A mint egy angol püspök megjegyzi, „a kijelentés a kelta fajnak -- a latinnal együtt — külső jelek s szentesítés által ajánlja magát, a teutoni fajnak pedig ama benső világosság által, melyet tartalmaz“, vagyis az egyik tekintély s bizonyítványok alapján, a másik az ész és lelkiismeret útján fogad el kijelentést s alapít vallásos életet. A francia, olasz, s spanyol nép az egyik, a nagy német elem a másik oldalon e két

irányt jellemzően képviselik. Angliában a fajok öszszetalálkozásánál fogva mindkét tendentia jelen van s dátumaiul szolgálnak ama vallásos, benső szorongásoknak s a dogmák és tudomány melletti és elleni ama harcoknak, melyek különösen az utolsó három évtized alatt oly élénk tüzzel vivattak; dátumaiul szolgálnak a két szélsőségnek, melyek úgy látszik saját tulfeszültségökben találnak élet-erőt. Egyik oldalon a darvinismus a fajok eredete s az ember le- származása tanával; másikon a 6 napi világteremtés az agyagból készített emberrel s a hitcikkelyvel, mely szerint Krisztus feltá- madása után emberi hús és csontokból álló testet véve magára, azzal együtt mennybe ment. Itt az öröktől fogva való atomok Lu- cretiusi tana; amott egy deisticus dogma, mely Istent saját terem- tményén — a mindenségen — kívül helyezve, annak nyugodt szem- lélőjévé teszi. Itt a skeptikusok hada, kiknek egy részénél az Isten létele csak lehetőség, másiknál bizonyos ugyan, de ennél több róla nem tudható; ott a búcsujárók csoportja, hercegi veze- tés alatt Paray le Monialba zarándokolva (az igaz, hogy vasúton), a hol az isteni megjelenés nyomait színről színre látják. Itt a tul- zó rationalismus a theismussal kezét fogva hirdeti az ész hatalmát, a gondolat erejét, Istent a szent ész eszméjében fogva fel, s mint „nagy gondolkozót“ a mindenség kormányára helyezve; amott a ritualismus a túlerőre jutott vallásos érzés által és számára épí- tett ragyogó oltárok előtt térdelve. Ez ellentétek, e szélsőségek, magasított tudomány s sülyesztett theologia együtt sehol sem oly észrevehetőek mint Angliában, a hol a közbeeső elemek merevsége nem elég erős e kiütéseket megakadályozni, de elég gyenge azok- nak visszahatását érezni. Ez ellentétek daczára is, sőt éppen ezek- nek befolyása következtében, a vallás terén Angliában általánosan tekintve haladás tapasztalható, mely nem rohanó ugyan s korát bizonyára nem előzi meg, de eszközli ama lassu s biztos átalaku- lást, mely az angol vérmérsékletnek jellemző sajátja. A német theo- logusok, sőt maga a tübingai iskola elvei is, melyeknek metsző s látszólag romboló műve először oly nagy félelmet keltett, ma már útat találnak s részben elfogadtatást s alkalmaztatást nyernek az angol theologusok között is; lassanként elismerik, hogy „Német- ország theologiai módszerei, mialatt a formát, külalakot szétdara- bolják, nem rontják meg a kereszténység lényegét“.

Még egy más tendentiát is meg kell emlitenem, mely külö- nösen az angol-szász faj sajátja, s ez, a felekezetekre szakadási

hajlam. Mint Dr. Döllinger mondja: főleg az angol-szász faj az — Amerikában s Európában egyaránt — melyben a felekezetalakítási képesség és hajlam kifejlődött, mialatt a german faj, a sváb ágat kivéve, ily tendenciát soha sem nyilvánított“. Valóban kérdésbe tehető, hogy vajjon a német egyesülési vagy az angol különváló hajlam előnyösebb s célravezetőbb? A kik az egy akol és egy pásztor elvét gyakorlati, rendszeresített egyesülésben képzelik alkalmazhatónak s kivihetőnek, azok bizonyosan a németet pártolandják. A tény azonban az, hogy ama szabályozott egységben rendszeren vallásos közöny uralkodik s a lényeg, az éltető elem eina! a rendszerben. Véleményem szerint az egyetem es egyház, melyről anynyian ábrándoznak, csak akkor és úgy jőne létre, ha mindenkinnek először személyes vallása lenne. Ez eszményi egyetemesség azonban csak ama válaszfalak lehullása után valósulhatna, melyet nem az emberi lélek eredeti igazságai s az emberi természet veleszületett tulajdonai, melyek mindenkivel közösek és ugyanazok, hanem az emberi második természet s annak zablátlan követelményei építettek s építenek. Tekintve a helyzetet a mint van, az angol felekezetekre szakadás alig ha megróható. Mindenik felekezet egy vagy más, képzelt vagy való igazság érdekében alakult, annak elnyomatása s azzal történt visszaélés ellen protestált. Mindenik alapító, ha tán fanaticismusba ment is át, a léleknek egy vagy más magasztos óhaja által volt inditva, reménye által biztatva. Mindenik követte a sziv vágyát vagy az ész és lelkiismeret szavát s menekülni készült a kötelékek alól. Másfelől azt se feledjük, hogy Angliában a reformatio nem volt egy lelkes Lutheri fellépés eredménye, nem indult ki a népből, s annak vallásos életét s gondolkozásmódját nem alakította át egyszerre anynyira, hogy három század abban változást ne okozhatott volna. Itt a pápai többség eldobatott az igaz, de helyébe az állami vagy inkább királyi lépett életbe. A vallás egészen nemzetivé lett a törvényhozás utján. Katholikus jellegét nem vetközte le. Reformátorai nem voltak nagy theologusok. Az egész reformatio főleg az egyház eszméje különböző felfogásában s az egyházpolitika megváltoztatásában nyilvánult. Ezekkel megegyezőleg a létrehozott új szabályok alatt a nemzeti egyház életnek indult, magában hordva ama bajokat, melyeknek orvoslására három századon át oly sok reformátor lépett fel, s viselte saját törvényei rablánczait, melyeknek öszszetörése soha sem, s odahagyása csakis áldozatok árán volt lehetséges. Ezek

okai annak, hogy a római katholicismus legsötétebb ágától le vagy inkább fel a legujabb kor theistáiig a ker. vallásnak anynyi néven nevezett árnyalataival találkozunk. Londonban csaknem mindenik felekezetnek vallói találhatók. Megkísértem néhány sorban nem leírni, de csak rövid megjegyzéseket tenni a következőkről:

Állam egyház. (Conformisták.)	Nem-állam egyházak. (Nonconformisták v. Dissenterek.)
Angol v. püspöki egyház. .	Congregationalisták v. Independensek.
a.) magas egyház (ritualisták)	Baptisták, Presbyterianusok, Unitáriusok.
b.) alsó v. evangé- liumi egyház.	Quäkerek
c.) széles egyház.	Swedenborgiánok.

Ezekhez adva, ha idő és tér engedi, még egy néhány kisebb felekezetet.

Az angol vagy püspöki egyházban a legbigottabb orthodoxia vagy a legjózanabb heterodoxia egyaránt képviselve vannak. Ez egyház a vallás elveit illetőleg oly vonalnak tekinthető, mely Róma külvárosától Genfig s onnan Kolozsvárig vagy a székely bércezig nyúlik. E vonal három jelzett pontján találjuk a három egyházosztályt az u. n. magas, alsó és széles egyházat (High, Low and Broad Church), melyek kevés különbséggel megfelelnek az erdélyi katolikus, református és unitárius egyházaknak. A magas egyházból — a ritualistákat is ide értve — egy lépés a rómaiba visz, s e lépés tisztán gyakorlati s nem valláselvi, a széles egyházból az unitáriusba hasonlólág. A három pártnak egy közös alapja s egy, gyakorlatilag egybekötő eleme van s ez a „közimakönyv“ beleértve az u. n. „Athanasiusi hitformát“ *) s a mindenfelé magyarázható

*) Az Athanasiusi hitformáról lásd Simén D. tudományos, kritikai művét: „A szt. Háromság története“ 30 lap. A közimakönyv tartalmazza a vasár- és innepnap isteniszteletek, urvacsoaraosztás, keresztelés, confirmálás, esketés, temetés s papszentes stb. stb. alkalmával használandó liturgiát. E könyv VIII. Henik alatt részben, s VI. Eduárd alatt egészen angol nyelvre (latinból) fordítottván, az utolsó, 1662-ben történt revisio után napjainkig, több mint 200 év folytán szinte semmi változtatáson sem ment át. Az angol egyházon kívül eső felekezetek liturgiáinak is ez az alapja. Az istentiszteleti idő 1½—2 órára terjed, melynek egy része a liturgia olvasásával, a két — ó és új testamen-tumból vett — leczkét is ide értve, más része pedig a beszéd felolvasásával,

s nagy részben érthetetlen XXXIX articulust, melyet minden pappá lenni szándékozó egyén aláírni tartozik. E 39 hitcikkely volt mindig, s ez az oka most a forrongásnak, szakadásoknak s elvi meghasonlásoknak. Ez a békó, melyet az angol egyház még eddig szét-törni nem tudott. A három párt között nagy elvi különbségek vannak.

a.) A magas egyházpárt vallása az egyház vallásának, az alsóé a biblia vallásának tekinthető. Az előbbi is elismeri a bibliát, de szükségesnek tartja ahoz, sőt azon feljül is helyez egy különös gépezetet, s ez az egyház. Szerinte egy sajátságosan szervezett egyház nélkül a vallás tökéletlen s nem bír kellő élet-erővel. Hogy az egyház alatt mit ért, erre elveinek is megfelelő s mégis elég tágkörű feleletet adni nem tud; legfennebb annyit, hogy az egyház az ujrászületett lelkek tömege, mely fetett püspökök hivataloskodnak. Főelve tehát a sacerdotálismus, az idvesség főszközlőjéül tekintve a papi közbenjárást s a sacramentumokat.

A világ még gyermekkoraát éli. Századok telendenek el, míg az embernek ember-volta valódi el- és megismerést nyerend. Ez-redek telendenek, míg a nagy tömeg minden tagja valódi önismertetre jutand. Századok, míg az Isten és ember közötti viszony értve s érezve lesz a szó magasztos értelmében; míg az emberi természet oda erősödik, míg a testi s szellemi tehetségek anynyira fejlődnek, hogy minden egyén a szenvedélyek hatalmát, a sziv vágyát, a lélek óhaját, az ész parancsszavát s a lelkiismeret suttgó szózatát egyensulyba hozva, saját embersége méltóságát felismerni képes leend. Mikor jön az idő, midőn az isteni szentség sugarai egyenesen hatolnak az emberi lélekbe s tükröződnek onnan vissza; midőn nem lesz szükség médiumokra, közbenjáró közegekre; midőn szentségtelenített sacramentumok, lelketlen lelkészek ható

ritkán charta nélküli előadásával telik el, melyet gyakran egy rövid könyörgés előz meg s pár sor ének után fejez be. Csaknem mindenütt, különösen az angol egyházban, rendes, szervezett énekkar működik, orgona-kiséret mellett. Istentiszteleti órák $\frac{1}{2}$, 1—1 óráig, estve 7-kor, s nagyon sok helyen d. u. 3-kor is. A templomok mindig telve vannak hallgatókkal, mindenkinél imakönyv s biblia, melyeket a belépő idegennek azonnal felajánlanak. Curiosumképp megemlítem, hogy a „Britt és külföldi Biblia Társulat“ a mult évben eladott Franciaországban 98,000, Németországban és Schweitzban 318,000, Austriában 176,000, Oroszorsz. 284,728, Spanyolorsz. 77,000 s Olaszthonban 41,000 drb. bibliát. Eddigelő eladott összesen 71.131,111 példányt. A társulat mult évi bevétele 2.207,669, s kiadása 2.101,837 o. é. forint volt.

ereje megszűnik; mikor a nép önmaga keresi s találja meg Istenét s közvetlenül érezi az isteni szeretet melegét, mely helyett most közvetítő papjai egy az idvességet magában foglalónak hazudott kökeresztet nyomnak ajkához, melynek hidegsége miatt az ész az öntudatlanság, eszméletlenség zsibbadtságába merül, a sziv dobogását lassítja, s a lélek Istent kereső vágyának szikrája a kértelkedés hamujává alszik át?! De ne alkalmazzunk erős kritikát a magas egyháziakra; habár templomaikba betérve gyakran halunk is a józan ész s érzéssel ellenkező tanokat hirdetve, mindezt elfeledtetni, elfödi a megromlottnak hirdetett emberi természet tiszta, vallásos ömledezése. Sőt még a ritualisták (szertartásosok)* felett sem törhetünk pálczát. E párt vezérei, mint értesülünk, mind buzgó, vallásos emberek voltak. Ha templomaikba benyitunk, a legmélyebb áhitat kifejezésével találkozunk; a túlkész engedelmeség s hajlékonyság a formaságok gyakorlásában mutatja, hogy e nép hiszi, a mit tesz; e hit azonban nem ama felemelkedett, erős hit, mely csodákat mivel, hanem a hitnek egy árnyalata, mely csodákat vár és képzel. Ez nem egyéb, mint kifejezése az emberi gyengeségnek, mely minden oldalról támaszt keres, s a hol azt feltalálni képzei — legyen az tárgyban, személyben vagy tettben — azonnal arra hajlik s azt mohón átölelni igyekszik. Ez a vallásos érzés uralma a képzelődés birodalmában, mely alatt az ész s gyakran a lelkiismeret szava is egy vak és néma odaadásban, vagy dühöngő fanaticismusban vész el s temetkezik. Elitélhetjük-e a népet, mely ez érzés uralmának hódol? Nem. Ezt téve itéletet hoznánk saját emberi természetünk egyik alkotó része felett. A nép soha sem lesz babonássá saját akaratjából. S mikor azzá levén, tulságba ragadtatik, annak oka, mert oly vezérei voltak, kik szabad akaratját s öngondolkodását megölték. Mit mondjunk az ily vezérekről, tanítóknak s papokról, vagy éppen kormányról, kik önérdek s rossz akarat által indittatva, sötétséget terjesztenek s lelki bénaságot okoznak, magokat azzal mentetgetve, hogy „a nép

*) A szertartási mozgalom 1834-ben kezdődött a „Tracts for the Times“ című iratok megindításával az oxfordi tanárok által; mely iratok után a követők „tractarianusoknak“ is neveztetnek. Ez iratok célja volt „az egyházi tanoknak gyakorlati felelevenítése“ s az egyház és ker. papság tekintélyének emelése. E felelevenítés a nép egy nagy számánál anynyira sikerült, hogy ma a papságot s a szt. szűz imádatát kivéve, egészen Rómába vannak. Templomaik fényesek, ének, zene nagyszerű.

a nagy világosságtól megvakul“. Ki tudná védeni a szülőt, ki gyermekét zseuge korában nymorékká teszi, csak azért, hogy midőn felnőtt, koldulni küldhesse!! Itéletozásban maga a könyörülő kegyelem is meggondolkoznék.

b.) Az angol egyház második pártja az u. n. alsó v. evangéliumi egyház (Low or Evangelical Church). Ennek talizmánya a biblia. Minden kérdésnél egyenesen a bibliához fordulnak. Vallási alapelvök a XXXIX. articulus 6-ik pontja: „A szentírás tartalmaz minden, az idvességre szükséges dolgot; ugyanynyira, hogy a mi abban sem nem olvasható, sem abból be nem bizonyítható: annak hitcikkely gyanánti hívése senkitől sem követelhető; s az, az üdvösségre nézve kívánatosnak s szükségesnek nem gondolható“. Szerintök az egyház „az ujaszületett lelkek öszsesége“, s nem egy szervezett s hivatalos közegekkel ellátott társulat. Daczára, hogy a biblia egész mindenök, annak magyarázásában az egyház tagjai a kortól egészen hátramaradtak. Mialatt a magas egyháziak a bibliát az egyház szellemében magyarázva hatnak és haladnak: ezek annak csalhatatlanságán s teljes ihletettségen csüngve, az ész nagy mezejét miveletlenül hagyják. Alig található közöttök egyetlen kiképzett theologus. A tagok nagyobb részben a közép osztályhoz tartoznak, míg az előbbi pártot inkább a magasabb ranguak alkotják.

Mit mondjunk ez osztályról? Mit mondjunk e lágymeleg érzésről, e rákészült kegyességről, e gyakorlati hivatalos lelkiismeretességről? „Elvész a nép, mely tudomány nélkül való“ s a hol maga a sensus communis is csak határok között működik, onnan ne várjuk ama mély igazságok felfedését s kifejtését, melyekkel a nyomozó ész meghódítja a világot. Az életnek behatárolt mindennapiságban áttöltése — a kegyesség, pontosság, az orthodoxia, régiségek iránt tanusított hűség s szigor bár minő jegyeit hordja is magán — nem tölti be az emberi rendeltetés széles körét.

c.) A széles egyház (Broad Church) embereinek jellemjegyei: „nagy képesség, magas miveltség, széles ismeret s meszse terjedő keresztény szeretet“. Elvök nem egy papi, vagy dogmai szervezet alapítása s ennél fogva önbehatárolás, hanem egy valódi, benső s a lelki tehetségek magas kifejlődése által sulyegyzett hitnek a nagy tömegre kiható működése. Itt már a szellemi faktorok egyike sincs parlagon hagyva. A személyes gondolkozás s itélet szabad tért keres és talál; az ész elfoglalja saját helyét s mun-

kamezején a theologia s tudomány egyesítésének gazdag gyümölcsseit hozza létre. Egy Dr. Stanleynek, prof. Jowettnek stb. stb. nevei s művei a tudományvilág minden részében ismerve s elismerve vannak.

Westmoreland utca egyik templomában egy lelkes s szelleműs pappal találkozunk, kinek temploma mindig zsúfolásig tömve van; a ki e lelkészt egyszer hallotta, lehetetlen, hogy újra meg újra hallani ne kívánná. Beszédeiből — éppen kezemnél levén — néhány sort idézek, mintegy a széles egyház illusztrálásául: „Krisztus nem felelős mindazért, a mit kereszténységnek hívunk. Ha fel akarjuk fedezni a szt. háromság, testté-levés s a szt. lélek származása dogmáinak eredetét: az alexandriai philosophia görög iskoláihoz kell mennünk s nem az evangeliumhoz. Theológiánk, mint történelmi tény, sem Krisztustól, sem apostolaitól nem származik“. . . . „A görög elne semmit, a mi határozott s pontosan körülírt nem volt, elhordozni, tünni nem tudott; innen a sok keresztény dogma teremtetése“ . . . „Kissé tovább jöve, a számtalan finom meghatározások magyarázatát a 3-ik s 4-ik század vitáiban kell keresnünk, melyeknek mindenike hátrahagyta hadjáratának veszélyes jeleit valamely hitformán vagy formulán. Mit tudhattak a magyarázók az exact értelemről, melyben Krisztus Istennek fia, s az útmódról, melyen a szt. lélek az atyától s fiutól származik. Természetesen ők sem tudtak többet, mint mi tudunk. Nekiek is csak az ó és új testamentum s saját agyvelőjük volt birtokukban, nekünk is annál se több, se kevesebb. S mégis speculatioik csaknem csalhatatlan igazság gyanánt vannak letéve; innen van közöttünk a theologiai gyűlölség, innen csipős vitatkozásaink, vad és hiábavaló kísérleteink a végre, hogy e hitformákból egy észszerű theológiát nyerjünk. Nem akarok a hitformák iránt hálátlan lenni . . . de a már elnyűtt theologiai viták folytonos felújítása korunkban úgy tűnik fel, mintha régi hajókkal szállanánk tengerre; s a szavak: előreelrendelés s betűszerinti ihletés úgy hangzanak füleimbe, mint régi ágyuk robbanása.“ Más helyt felfejtve, hogy a biblia írói az igazságot különböző színben látták s nagyon sok esetben különbözőleg vélekedtek, mondja: „ennélfogva a biblia csalhatatlanságát prédikálni az erkölcsiségre nézve nagyon veszélyes s a legfelsőbb lény jellemére nézve lealázó“. Más helyt a dogmakotoló theologusokra vonatkozólag találóan mondja, hogy férczelő munkájok eredménye nem egyéb, mint „egy bámulatba ejtő néptheologia, toldott-foldott isten, mesterséges Krisztus,

s egy oly megváltási terv, mely minden, Istenről vagy Krisztusról alkotott, érthető elmélettel ellenkezik s ki nem egyeztethető.“ De nem folytatom tovább, csaknem az egész könyvet idéznem kellene. Ennyit az angol egyházzól. Ohajtsuk s higyjük, hogy legalább idők multával az előbbi két nagyobb párt az utolsó kisebbbe olvad át.—

Nonconformisták vagy Dissenterek.

Mint hogy az angol egyház Londonban a vallásos elemnek több mint felét alkotja, s mint hogy az egy magában, mint érintettem, a vallásos elvek annyira különböző árnyalatait foglalja magában, a többi felekezelekről hosszabban írni szükségtelennek tartom. Az angol egyházban általán véve: *sacerdotalismus*, a nonconformistáknál: személyiség az uralkodó elv. E magasztos elv: személyiség volt okozója a szétválásnak s jegye a különbözőségnek. A hit mindenkinek személyes vagyona s nem articulusokban áll. Az istenneli közlekedés személyes jog s nem papi tetszés; személyes szabadság s nem állami önkény. Az ily elvek alapján, legalább lényegileg különvált s alakult felekezetek közt Londonban:

A congregationalisták v. independensek a legszámosabbak. Elvök, hogy mindenik gyülekezet (*congregation*) a másiktól független (*independent*) s mint ilyen igazgatja ügyeit s választja papjait. Különösen e század kezdete óta e felekezet nagy haladásnak örvend. Londonban 222 templomjok van. Papjaik legnagyobb részben jól nevelt egyének. Az uralkodó szellem szabad. A nonconformistáknak általán véve formális dogmájok szerencsére nincsen, legfennebb vallásos elveik vannak körvonalozva. Különösen a congregationalisták közt kevés beszédet hallunk, mely unitárius templomban elmondható ne lenne; a vastag calvinismus dogmái elhalóban vannak.

A baptisták száma Londonban színt oly nagy mint az előbbieké. A két felekezet csak a kereszteleés elvében különbözik; a baptisták csak felnötteket, kik hitöket megvallani tudják, keresztelenek bemerítés útján. Papjaik, kevés kivétellel, csak gyenge tudományos képzettséggel bírnak. Az előbbieknak 2 vagy 3, az utóbbiaknak 1 theol. iskolája van Londonban. (Angliában egyiknek 12, másiknak 9). A Themse túlsópartján van egy roppant nagy templom kettős karzattal, az u. n. fővárosi sátor, melynek hiveit 4700 személy képezi, s én hiszem, hogy a tempomban minden istentisztelet alkalmával jelen van 3000 személy; megnyitás előtt

fél órával már százak állanak az ajtók előtt; a pap, a híres Mr. Spurgeon, kitünő szónoknak tartatik; szószék helyett egy magas kerekded állványon állva, önti szét beszéde áráját, mely a templom minden részében hallható; beszédei mindig a néphez szólanak, annak életéből vannak merítve s feldolgozottan viszsza- csátva; németre is lefordítatnak. Pár évvel ezelőtt Kolozsvár egyik könyvárusától egy kötetet — németben — megvettem, néhány beszéd elolvasása után csakhamar azt a meggyőző tanúságot merítve, hogy könyvvétel előtt, ha lehetséges, az író s gondolkozásmódját ismerni nagyon előnyös. Mr. Spurgeon s beszédei hatása azonban, erős calvinismusa daczára is, tagadhatlanul nagy; ő hív és kedvelt pásztor a nyájának, melynek minden tagját ismeri; nem csak szószéken, de künn az életben buzgó, tevékeny felügyelő, különösen az árvaházak s iskolákban, melyek alapítása fáradhatlanságának eredménye.

Az angol presbyterianismus követői, kik az u. n. „hosszu parlamenttel“ hatalomra vergődtek volt, idők multával részben az angol egyházba olvadtak, részben pedig unitáriusokká fejlődtek. A Londonban található néhány (20) gyülekezet eredetileg skót. Az első vasárnapomon Londonban véletlenül egy presbyterianus templomba jutottam; a templom telve, az ének gyönyörű volt; az orgona még nem jutott be hozzájuk; ők a régi puritanoknak hasonlólag méltó utódai.

A fennebbi felekezetek, az említett különbségeket leszámítva, a református egyház főbb hitelveit kisebb-nagyobb mértékben követve, egyeznek; az egyiknek papja a másik szószékében prédikálhat minden megütközés nélkül bármely részről.

Angliában az unitarismus, mint emlitém, nagyrészen a presbyterianismusból fejlődött ki, s mint ilyen az utolsó száz év szüleményének tekinthető. Voltak tagadhatlanul unitárius hitelveket valló nagy férfiak s martyrok Angliában is a reformatio óta mindig s már azelőtt is. Az első unitárius templom azonban épp egy száz évvel ezelőtt nyílt meg. 1813-ban minden, a szt. háromságellenesek ellen hozott törvény visszavonatván, az unitarismus szabad menetet nyert. A „britt és külföldi unitárius társulat“ 1825-ben alakult s azóta bámulandó tevékenységet fejtett ki az unitarismus terjesztésében. Ma Londonban 22 unitárius templom van; ezelőtt húsz évvel csak 13 volt. Hogy mi erdélyiek menynyire le vagyunk kötelezve angol hitrokonaink irányában, különösen a segélyért, melynek útján a londoni akademiának — mely szabad gon-

dolkozás s theologiai minden köteléktől ment vizsgálódás tekintetében Németország, Schweitz és Amerika képviselője — az olvasó előtt tudva van. E kitünő egyetemről, az abban s azon kívül hirdetett elvekről s a társulat működéséről a Ker. Magvető kötetében bő leírások találhatók. A gyülekezetek egy része unitárius értelemben szerkesztett liturgiát használ; bibliai két leckeolvasás rendes; beszédek tudományosan ki vannak dolgozva s nagy részben bölcsészetiiek.

A methodistákról s azoknak ágazatairól (Londonban mintegy 260 templomuk van) s szokásairól leírást adni csak hosszasan tanulmány után lenne lehetséges, melylyel én nem rendelkezem. Egy estve egyik templomukba betérve, ének s ima után hatalmas beszédet hallottam — extempore (ez náluk szabály). Beszéde végeztével a pap hiveit bennmaradásra kérte az ima-istentiszteletre. Nehányan bennmaradtunk. Ének után a pap felszólítására — hogy a hivek közül valamelyik könyörögjön — egy fiatal ember szép imát mondott, s a rákövetkezett éneket újra végezve, egy öreg ur kezdett imádkozni térden a padok közt, most mély, csendes hangon, majd torokszakadtából kiabálva: „ha a mennyországot eltévesztjük, a pokolba megyünk“. Az ima alatt a pap egyes hiveit suttogva kérdezte „akarja-e szívét Jézusnak adni, barátom?“ Ez is végződván, a bűnbánókat a templom végén levő alsó szobába idézte meg, természetesen, hogy vallomást téve, könnyebbülést nyerjenek. A pátert nem sokan követték.

A quäkerek vagy barátok társulata nagyon békés s csendes nép. Londonban nem nagy számmal vannak (mintegy 14,000-en). Gyűlőhelyök, melyben jelen voltam, egy négyszögletű egyszerű épület; se orgona se szószék; se pap se kántor; se éneklés se prédikálás. Beérkezve csendesen helyet foglalunk; mindenki hallgat; az egyik arcját tenyerébe hajtja, a másik ujjjaival ajkát érinti, a harmadik a fedélzet ablakaira szegzi szemeit, melynek fehér függönyén a napsugár mosolyogva játszik; közbe-közbe csalékony láb és testmozgatások jönnek, melyre azt hisszük, hogy a szt. lélek mozgat valakit, hamar kitaláljuk, hogy mindennek oka csak a kopasz pad, melyen az ülés nem nagyon kényelmes. Teljes $\frac{3}{4}$ órai várakozás után, melynek folytán, hiszem, mindenünket a lelkiismeret egész az ásitoztató unalomig emésztett, egyik barát csendesen felállott s a gyülekezet felé fordulva, kissé szakadozott, érzékeny hangon kezdé: „barátim, Krisztus ugyanaz volt tegnap,

ugyanaz ma s ugyanaz lesz örökké . . . ő az áldozat, a megigazulás útja . . . tudást róla s Istenről csak benső, lelki nyilvánulás s kijelentés útján nyerünk . . . e nyilvánulás a hit által történik Istennek kegyelméből . . . egész életünk ihletéstől függ . . . az isteni kegyelem mindenkire kihat kivétel nélkül“ stb. Egy félórai hallgatás után egy fiatal nő mondott néhány szót: „barátim, mi alatt itt ültem, egy sugallat jött hozzám, mondván: „ne aggódjál, Istennek gondja van mindenkire“ stb. Ujra hallgatás, mely alatt a rendes idő — úgy látszik 1½ óra — lejárván, távoztunk. Egy órakereskedés volt kapható a gyűhelyök melletti szobában 1 schillingért. A barátok a mértékletességben, nevelés előmozdításában, fogházak s azok törvényei javításában, az egyetemes béke, szabadság s keresztény szeretet terjesztésében mindig útvezetők voltak.

A swedenborgiánusoknak vagy az új Jeruzsálem egyház híveinek Londonban nem sok gyülekezetük van. Argyle Squaren levő templomukba betérve, tisztességes számú hallgatósággal találkozunk; az orgona s énekkar remek; dicséret, ima, tiz parancsolat olvasása, zsoltárok egymást váltják. A két szószéken két papot — egyik segéd gyanánt — látunk; utóbbi végzi a liturgiához tartozó részt, a másik prédikál. Szerintök: az egy örökkévaló Isten az idők teljességében az emberek megváltása okáért emberi alakot vett a Jézus személyében; az ur Jézus Krisztus a keresztény hit és tisztelet egyedül igaz tárgya, az atya, fiu és szt. lélek isteni háromsága benne öszpontosult, az atya istensége levén a fiu lelke s a fiu emberisége az atya teste, a honnan a szt. lélek származik; az ur megváltónkká lett . . . a benne való hit által mindenki idvezülhet; a szentírás az Isten szava s külső és belső — betűszerinti s szellemi — értelme van; az embernek két teste van, a természetes és szellemi test, az elsőnek halálával a második feltámad; most van az ur második jövetelének ideje, a ki jön nem személyben, de szt. igéje hatalmában s dicsőségében, hogy alapítson egy új, állandó egyházat, egy a mennyországból Istentől alá szállott Jeruzsálemet“. A két testiség s a biblia kettős értelme papjaik beszédében rendszeresen benne van, mely utóbbi útján képzeledésüket száguldozni hagyva, váratlan magyarázatokat adnak, mely szerint pl. a bibliában említett lovak a gondolatok s a szekerek a tanok és dogmák jelképeivé változnak stb. Ker. szeretet gyakorlásában a swedenborgiánok is tevékeny munkások.

Megemlíthetők még az „Irving követői“ vagy „a közönséges apostoli egyház. Épp iskolánk mellett van egy gazdag, ragyogó templomuk. Istentiszteletet bőven tartanak, pld. vasárnap négyszer. Szokásaikat s tanait leírni hosszasan lenne. Hiszik, hogy az egyház mintegy 40 évvel ezelőtt újra szervezetett. Krisztus második jövetelét várják. A róm. katolikusokhoz közel állnak. Mindenik egyházukhoz egy evangelista, egy apostol, egy próféta s egy angyal tartozik. Papjaiknak tiszteletet erőszakoló s arrogans tekintete nagyon viszsztatetszó. Beszédeik, az alapító enthusiasmusával ellenkezőleg, ugy látszik, szárazak s nem nagy hatásuak.

Londonban a római katolikusok az utolsó évek alatt nagy haladást tettek. Templomaik száma jelenleg a 60-t meghaladja. Fejök ott Dr. Manning érsek; legnagyobb emberök a nem rég áttért, széles tudományu Dr. Newman.

A görög egyház s zsidók kevesebb számu gyülekezete mellett még számos apróbb felekezetek vannak.

A templomok s gyűlhelyek részben Jézus, az apostolok és szentek, részben a felekezet vagy utca nevét viselik feliratul a falon vagy táblán. Tértem be többek közt egy utcáról nevezett templomocskába, melynek gyülekezete hogy mily felekezeti név alatt szerepel, meg nem tudhattam. Gondolom Christadelphianusok voltak. A zsufolásig sorakozott közönséghez, kik között két, hozzám legközelebb eső, öregrendü nő elég jellemzően fülcsővekkkel vezette az isteni igéket a figyelem feszült hurjain a lelki ébrenlét benső szomjának enyhítésére, a lelkész egy lelkesült s jól átértett beszédet tartott, melynek szónoklat tekintetében ott párját nem hallottam, engemet kiválóan lekötelezve ama tapasztalati igazság emlékembe hozása által, hogy „senki sem lehet valódi hívő, a ki még soha sem volt hitetlen“.

Még egyet meg kell említenem. A legmeghatóbb egyike, melynek az idegen tanuja lehet, a lelenczek temlomában tartatni szokott istentisztelet. A túlnagy közönség, melynek egy része csak állva talál helyet, a gyönyörű magándallal ünnepélyesbitett ének, mely az orgona két oldalán a karzaton ülő fi- és leánylenczek ajkain elhangzik, s a látvány, melyet a kicsiny sereg nyujt, lehetetlen 2) hogy a jelenlevők szemeibe könyeket ne csaljjon. Kijövetkor az ebédlőbe megyünk. Az ajtó felett olvassuk: „megemlékezél a te uradról ifjúságodnak idején“; tovább: „idegen voltam s befogadtatok“ stb., boldogok a könyörülők“ stb.

Nemsokára beérkezik a 100—200-ra menő 3—10 éves gyermek-serég s az asztalok mellett megállva, a négy nagyobbjuk által vezetett zenekíséret mellett hálaadó imát zeng. Hallani ezt, látni ez arcokat, e leszegzett szemeket, összszekulcsolt kezeket, a hol az öntudatra még alig ébredettnek tekintete is elárulni látszik az elhagyatottság érzetét s a kegyelemkenyér keserűen vigasztaló reményét, a szem újra meg újra könnyel telik meg. Amott egy férfi könyezik, miközben a magát már kizokogott neje észrevétlenül arczára tekintget . . . ki tudja . . . az apáknak bűnei a fiakon át látogattatnak. . . . Ha Rousseau egy ily jelenetnek tanuja lett volna: a legnehezebb vád nem terhelné ma és örökké Franciaország egyik legnagyobb emberét.

Az említettek mellett a zene-termekben, színházakban tartatni szokott vasárnap délutáni istentiszteletek, a városi missiók, az áldozó tevékenység, melyet a szegények támogatása s nevelése s a vasárnapi iskolák, a szt. könyv s vallásos iratok terjesztése érdekében a felekezetek, kivétel nélkül, kifejtenek, egyenesen vezetnek arra a tagadhatlan, meggyőző tudatra, hogy a vallásos élet s ker. szeretet gyakorlásában az angol nemzet a többiekén páratlanul feljül áll s méltó példányul szolgálhat. A disszenterrek számban már is mintegy felét teszik Anglia népének. Az angol egyház állami létének megszüntetése s ez úton a többi felekezeteknek is az államsegélyben s az egyház nemzeti javaiban való egyenlő részesülése, habár sok nehézséggel van is egybekötve, ma már csak időkérdés.

Derzsi Károly.